

Sémantické změny

Odlišné významy etymologicky totožných slov v různých příbuzných jazycích jsou výsledkem různého významového vývoje v různých jazycích. Úkolem etymologické analýzy je proto mimo jiné rekonstruovat původní, **etymologický význam**.

Psl. **kъnędzь* ‘panovník, vládce’ ← germ. **kuninga-* ‘hlava, vůdce rodu’ (< **kunja-* ‘rod, pokolení’):

stsl. *kъnędzь* ‘kníže, vládce’, č. *kněz*, p. *ksiądz* ‘kněz’, vsl. *knjaz*, jsl. *knez* ‘kníže, princ’, hl. *knjez*, dl. *kněz* ‘pán’

Paralelní příklady titulových názvů, u kterých etymologická analýza odhalila jako původní význam pojem vznešenosti, urozenosti, vlády apod. (podobně jako u psl. **kъnędzь* a jeho kontinuantů ve slovanských jazycích):

šlechtična → *slečna*

jemnostpán ← *Jeho Milost pán*

vašnosti ← *Vaše Milosti*

(U těchto tří titulů výše došlo navíc ke zjednodušení, zkrácení, což je u titulů ne zcela výjimečný jev).

Dále např.

lat. *dominus* ‘pán’, doslova ‘vládce domu’ (< *domus* ‘dům’)

něm. *Herr* ‘pán’ < sthn. *hēriro* = komparativ od *hēr* ‘vznešený’

Zužování významu (sémantická specializace) – slova původně obecnějšího významu nabývají význam konkrétnější, specializovanější

Např.

č. *žito* ‘konkrétní druh obilí’, ve stč. ‘obilí’, místy i ‘pšenice’, ve vsl. dialektech i ‘ječmen’ (souvisí s psl. **žiti* ‘žít’); pův. význam ‘co slouží k žití, k životu, potrava’(nomen actionis) → ‘obilí’ (nomen acti);

č. *pivo* ‘konkrétní druh nápoje’, stsl. ‘nápoj’ < psl. **pivo* (souvisí s psl. **piti* ‘pít’); pův. význam ‘co slouží k pití, nápoj’;

č. *šanson* ‘píseň se závažnějším obsahem’ ← fr. *chanson* ‘píseň’

č. *máslo*, slk. *maslo*, p. *masło* ‘tuk z mléka’, ukr. *maslo*, r. *maslo* ‘tuk z mléka; olej, tuk; mazadlo’ < psl. **maz-slo* od **mazati* ‘mazat’, pův. význam tedy ‘co slouží k mazání’ – zachován ve východoslovanských jazycích, v č., ale i některých dalších slovanských jazycích došlo k sémantické specializaci

Rozšiřování významu (sémantická generalizace) – slova původně užšího, specializovanějšího významu nabývají význam širší, obecnější.

Např.

č. *zápasit*, původně jen typ boje, kdy se protivníci drželi za pasy, dnes ‘bojovat, bít se obecněji’, slovo má tedy obecnější význam, označuje různé způsoby boje, nejen ten jeden konkrétní

č. *kůže*, psl. **koža* < **koz-ja* = posesivní adjektivum od psl. **koza* ‘koza’. Původně ‘kozí tělesný povrch’, dnes kůže obecně.

č. *palec*, slk. *palec* ‘nejsilnější prst’, b. *palec*, srb./ch. *palac* stejného významu, p. *palec*, ukr. *palec*, r. *palec* ‘prst’ < psl. **palьць* ≈ lat. *pollex* (genitiv *pollicis*),

souvisí s lat. *pollēre* ‘být silný, mohutný’. Čeština zachovává původnější význam, v polštině, ukrajinštině nebo ruštině došlo k sémantické generalizaci.

Různé druhy přenášení významu:

Metonymie – založená na věcných souvislostech

Metafora – přenášení významu podle vnější podobnosti

Synekdocha – záměna části a celku (**totum pro parte** = názvem pro celek se pojmenovává část; **pars pro toto** = název pro část celku slouží k nazvání celého celku)

Např.

č. *koruna* ‘peníz’ – metonymie (podle *koruna* ‘kruhová ozdoba hlavy jako znak hodnosti panovníka’ na líci mince);

č. *koruna* ‘rozvětvená část stromu’ – metafora (podle podobnosti s korunou jakožto symbolem panovnické hodnosti);

č. *játra* – dnes značkové pojmenování – příklad na synekdochu (totum pro parte)
< ie. **en-tero-* ‘to, co se nachází uvnitř, vnitřnosti’ (stind. *antara-* ‘vnitřní’, ř. *έντερα* [entera] ‘vnitřnosti’)

Zhoršování významu (deteriorace), zlepšování významu (meliorace)

Enantiosémie = procesy vedoucí ke vzniku opačného významu

) Enantiosémie **úplná (vnitroslovná antonymie)**:

lat. *altus* ‘vysoký’ a ‘hluboký’ ← *‘odchylující se od horizontální roviny, a to po vertikální ose buď směrem nahoru, nebo směrem dolů’;

č. dial. *dýnko* ‘dno nádoby’ a ‘poklička, poklop’, podobně slk. dial. *dienko*;

slk. dial. *šanec/šianec* ‘jáma, příkop’ (původně ‘uměle vyhloubený útvar’) a ‘násyp, val’ (původně ‘vyvýšený útvar vzniklý z materiálu získaného při hloubení tohoto výkopu’)

Enantiosémní jsou i lexémy, které implikují jak původce děje, tak příjemce děje.

Např.

stp. *straszliwy* ‘vzbuzující strach, hrůzu’ a ‘lekavý, bojácný’;

něm. *erschrecken* ‘polekat se’ a ‘postrašit’

Některé důvody vzniku enantiosémie:

- Rozdílné vnímání smyslových vjemů:

Např. p. *wonieć* znamená ‘vonět’ a hovorově (o nepoctivém obchodě apod.) ‘zavánět, smrdět’, podobně srb./ch. *vònjati* ‘vydávat vůni nebo zápach’ (oba významy vycházejí z neutrálního ‘být cítit’); lat. *tepidus* ‘teplý’ a ‘chladný’ (východiskem obou významů je ‘mající určitou teplotu’).

- Různé morální hodnocení určitých vlastností:

lat. *sacer* ‘zasvěcený božstvu, a proto nedotknutelný, posvátný, svatý, zasvěcený někomu’ a ‘božstvu propadlý, prokletý, daný do klatby’

b) Enantiosémie **mezijazyková**

č. *páchnout* ‘vonět nevábně, smrdět’, r. *páchnut* ‘vonět’ (< psl. **pachnōti* ‘být nějakým způsobem cítit’);

č. *vonět* ‘vydávat příjemný zápach’, p. *wonieć* ‘vonět’, r. *vonjat* ‘smrdět’ (denominální slovesa utvořená od substantiva, které se rekonstruuje jako psl. **von ’b*, resp. **von ’a*, č. *vůně*);

psl. **užasъ*, **(u)žasnoŭti*: č. *úžas* ‘překvapení, údiv’, b. r. *úžas*, br. ukr. r. dial. *žach*, ukr. dial. *žas*, ukr. arch. *užáh* ‘hrůza, zděšení, děs’, č. *úžasný* ‘budící úžas; neobyčejně velký, ohromný; bezvadný, vzbuzující nadšení, radost’, r. *užasnyj* ‘hrozný, strašný’ apod.

Významové rozdíly u přejatých slov vyplývají z rozdílné integrace dané výpůjčky v jednotlivých jazycích:

Např.

č. *kriminalista*, r. *kriminalíst* ‘kdo se vědecky zabývá kriminalistikou nebo prakticky pracuje na základě jejích metod’, ale p. *kryminalista* ‘trestanec, zločinec’ (všechno jsou výpůjčky lat. *crīminālis* ‘trestní’ < lat. *crīmen* ‘zločin’, a to něm. prostřednictvím).

Opozitní významy se někdy předpokládají i u některých ie. kořenů:

ie. **megh-* ‘velký, malý’: stind. *mahānt-*, ř. *μέγας* [megas], lat. *magnus* ‘velký’; lit. *mažas*, lot. *mazs* ‘malý, drobný’, stsl. *mězinьць* ‘nejmladší (tedy nejmenší) syn’, b. dial. *mizīnec* ‘poslední, nejmladší dítě’, stč. *mězenec* ‘malík, prsteník’;

ie. **kel-* ‘studený, teplý’: lit. *šáltas* ‘studený’, lat. *calidus* ‘teplý, horký’

c) Enantiosémie **morfémová**

vlivem určitého prefixu se opozitní významy mohou vyskytovat jak u jednoho lexému v jednom konkrétním jazyce, tak u příbuzných lexémů v příbuzných jazycích.

č. *obít*, slk. *obit'* 'pokrýt na povrchu něco něčím (= něco někam přidat)' a 'otlouct povrch něčeho (= zbavit něco něčeho)';

č. *přehlédnout* 'prohlédnout, prozkoumat, zrakem obsáhnout' a 'nespatřit, nevšimnout si, pominout, nevěnovat pozornost' (podobně slk. *prehliadnut'*)

Antonymní významy u jednoho a téhož slovesa mohou být dokladem jeho dřívější prefixace:

stsl. *lōčiti* 'slučovat, spojovat' (< *sъlōčiti*), 'rozlučovat, oddělovat' (< *razlōčiti*, *otъlōčiti*)

psl. **bъrati* 'brát' < ie. **bher-* 'nést' (stind. *bhárati*, ř. *φέρω* [ferō], lat. *ferō* 'nést')

psl. **bermę* 'břímě'

d) Enantiosémie **situační**

- v závislosti na konkrétní řečové situaci

např.: č. *děkuji*, p. *dziękuję* aj. – přijetí nebo zamítnutí nabídky, pozvánky apod.

v závislosti na intenci mluvčího;

projevy dysfemismu: *to je krutý!* 'je to skvělé, výborné obdivuhodné' apod.